

ERIC J. HOBSBAWM (1917–2012)

International Review of Social History
58 (2013), 1–8. old.

„Abban a szerencsében részesültem, hogy a világ azon történész nemzedékéhez tartozhattam, amely az 1930-as évek és az 1970-es években bekövetkezett historiográfiai fordulat közötti időben forradalmasította a történetírást, elsősorban a történelem és a társadalomtudományok között létrehozott új kapcsolatok segítségével. Ez nem egyszerűen egyetlen ideológiai iskola dolga volt. Sokkal inkább a történeti modernitás vette fel a harcot a régi, bevett rankei történetírással, történt bár ez akár a gazdaságtörténet, akár – mint az *Annales*-nál – a francia szociológia és földrajz, akár a marxizmus, akár pedig Max Weber zászlaja alatt.”¹

Eric Hobsbawm történészként így helyezte el magát tágabb összefüggésben, amikor 2008-ban Bécs városától átvette a díszpolgári címet. Munkássága valóban kiemelkedő és egyedülálló módon járult hozzá a történettudomány és a történetírás XX. századi új orientációjához. Hirdette és a saját gyakorlatában megvalósította

az átmenetet a speciális részstudományként értett társadalomtörténetről a társadalom történeteként felfogott társadalomtörténetre. Teljes sikerrel bizonyította, hogy a szigorú és explicit marxista orientáció összeegyeztethető a legmagasabb minőségű történetkutatással és történetírással, sőt elősegítheti amazt. Hobsbawm példája hatásosan bizonyítja, hogy a tudományos kiválóság és a politikai elkötelezettség oly módon kapcsolódhat össze, amely mindkettő számára termékeny, még ha vannak is közöttük feszültségek.

Széles körben olvasott történész-ként és hírneves közéleti értelmiségiként Hobsbawm világszerte tett szert elismertségre és gyakorolt hatást. Ugyanakkor mind nagyszabású történeti életműve, mind pedig sűrű közéleti fellépései regionális gyökereiből és különleges életútjából fakadtak. Angliai és ausztriai zsidó szülők gyermekeként 1917-ben az egyiptomi Alexandriában született, Bécsben és Berlinben nőtt fel, Cambridge-ben végezte egyetemi tanulmányait, és Londonban jutott álláshoz, ahol életének legnagyobb részét is eltöltötte, melyet csak a számtalan utazás és hosszabb külföldi tartózkodás szakított meg. Kozmopolita irányultsága és az egész világra kiterjedő hatása jól megfér közép- és nyugat-európai karakterével. Nemcsak kutatta és értelmezte a történelmet, hanem maga is történelmi alakká vált: páratlan egyéniség volt, aki egyben elválaszthatatlanul összefonódott kora főbb fejleményeivel.

Hobsbawm 1971-ben eredeti gondolatokban gazdag cikket tett közzé, amely nyomatékosan ajánlotta, hogy az olyan specifikus történeti problé-

mák kutatását, mint a munka, a társadalmi tiltakozás, a család vagy a mentalitás, egész társadalmak átfogó rekonstrukciójával egészítsük ki: ez magában foglalná a politika, a gazdaság, a kultúra tanulmányozását is, de a fő hangsúly a társadalomtörténeti megközelítésen lenne.² Hobsbawm saját történeti munkásságában azt a mintát követte, amelyet a cikk felvázolt.

Hobsbawm pályáját specifikus társadalomtörténeti problémákkal foglalkozó történészként kezdte, anélkül hogy feltétlenül „társadalomtörténetnek” nevezte volna azt, amit művel. Első könyvében szemelvényeket adott közre a brit munkásság 1880 és 1900 közötti történetére vonatkozó forrásokból.³ A könyv bevezetése és felépítése azokat a témákat és nézőpontokat emelte ki hangsúlyosan, amelyek azután sok éven keresztül Hobsbawm érdeklődésének középpontjában álltak: a munkásosztály történetének és a bérmlékek történetének viszonya egymáshoz, az egyes szakmák és a különböző munkahelyzetek szerepe, a konfliktus és az együttműködés, a szakszervezetek, a szövetkezetek és a munkáspártok, a társadalmi tiltakozás, a radikalizmus és a szocializmus. A munkásosztály és a bérmlékek története évtizedekre tartósan lekötötte Hobsbawm figyelmét, és elsősorban egy átfogó kérdés foglalkoztatta: a munkahelyzet miféle alakulása, milyen társadalmi feltételek, milyen kulturális hagyományok, tapasztalatok és stratégiák járultak hozzá a nyilvánvaló törések elmélyüléséhez, illetve áthidalásához a munkások különböző csoportjai között, hol meggátolva, hol megkönnyítve közös észleleteik, lojalitásaik, akcióik és szervezeteik kialakulását, azaz mozgalmaknak mint az osztályképződés részének létrejöttét?

Az 1960 körül lezajló híres brit életszínvonal-vitában Hobsbawm mérsékelt szkeptikus állásponton helyezkedett: elvetette azt a nézetet, miszerint az angol ipari forradalom – mindig ezt a terminust használta – a XVIII. század vége és a XIX. század közepe között növelte volna a legtöbb munkás vásárlóerejét, és emelte volna életminőségüket. Úttörő kutatásokat végzett annak belső differenciálódá-

1 ■ Gerhard Botz et al.: *Geschichte. Möglichkeit für Erkenntnis und Gestaltung der Welt. Zu Leben und Werk von Eric J. Hobsbawm*. Wiener Vorlesungen – Picus Verlag, Wien, 2008. 74. old.

2 ■ Eric J. Hobsbawm: *From Social History to the History of Society*. *Daedalus*, 100 (1971), 20–45. old.; újra kiadva in: uő: *On History*. Weidenfeld & Nicolson, New York, 1997. 71–93. old. (Magyarul: *A társadalomtörténetről a társadalom történetéig*. In: *A történelemről, a történetírásról*. Ford. Göbölös Magdolna, Pálvolgyi Lídia. Napvilág, Bp., 2006. 84–109. old.)

3 ■ Uő (ed.): *Labour's Turning Point 1880–1900*. Lawrence & Wishart, London, 1948.

sára vonatkozóan, amit a formálódó munkásosztálynak tekintett, ezen belül is figyelme elsősorban arra a szakadékra irányult, amely egyrészt azok között, akiket akkortájt gyakran „munkásarisztokráciának” neveztek, másrészt a kevésbé jó helyzetű vagy szakképzetlen munkások között jött létre. Uttörő módon tanulmányozta témák egész sorát a vándoriparosok, „a szokások, a bérek és a munkaterhek sorsától a londoni munkaerőpiacon át az általános munkásszakszervezetek létrejöttéig, a vallásig, a radikalizmusig és a szocializmus kialakulásáig”. Az 1970-es években igyekezett bevonni munkásságába a társadalmi nem korábban figyelmen kívül hagyott dimenzióját,⁴ az 1980-as években „a bérmunka és az emberi jogok” témáján dolgozott, míg a „Marx és a bérmunka” téma egész életét végigkísérte.

A munkásság osztályá válásának tendenciáit és korlátait nagyon is empirikus alapon és nem teleologikusan elemezte, ami lehetővé tette számára, hogy az ellentétes tendenciákat is felismerje, azaz az osztály felbomlását, mint ami bekövetkezett például Nagy-Britanniában a második világháborút követően, miként azt Hobsbawm az 1970-es években megállapította. Nem mulasztotta el, hogy híres, „Megállt-e a munkásság előretörése?” (*The Forward March of Labour Halted?*) című előadásában ebből politikai következtetéseket vonjon le. Miközben Hobsbawm e területtel kapcsolatos tanulmányai továbbra is főleg brit példákra összpontosítottak, a nemzetközi munkásosztály- és munkásság-történetírás megkérdőjelezhetetlen vezérévé vált, jóllehet nézeteit nem mindenki osztotta.⁵

Hobsbawm számos más társadalomtörténeti témáról is írt. Korai, a millenáris mozgalmakról, a *brigantaggjóról*, a jórészt prekapitalista, elnyomott paraszti társadalmakban tevékenykedő társadalmi banditákról szóló munkái úttörők voltak. Számos különböző irányban mozgott, publikált például a XIX. századi angol középosztályról, nemrégiben pedig a tudományos intézmények és a természettudományos ismeretek nemzeti kereteken átlépő terjedéséről az elmúlt évszázadokban.⁶ Hobsbawm intellektuális érdeklődésének spektruma óriási volt,

kíváncsisága kielégíthetetlen, és könynyedén kommunikált számos nyugati nyelven. Mindig is sokkal több volt egyfajta specializálódott társadalomtörténésznel.

Londonban, a Birkberk College-ban kezdett el tanítani, 1947-ben. Itt azt várták el tőle, hogy széles tematikájú, nem speciális kurzusokat tartson. Mint Nagy-Britannia Kommunista Pártjának az 1930-as évek közepétől aktív tagja, fontosnak tartotta, hogy széles, a jelennel kapcsolatban álló problémákkal foglalkozzék. Maurice Dobb-bal, Christopher Hill-lel, Rodney Hiltonnal, V. G. Kiernannal, George Rudéval, E. P. és Dorothy Thompsonnal és másokkal együtt 1946 és 1956 között részt vett a kommunista párt befolyásos történelemszociológus csoportjának (Communist Party Historians' Group) munkájában: a csoport kétségtelenül a társadalomtörténeti megközelítés híve volt, de nagyon általános, nem specializált, történelmi

4 ■ Uő: *On History*, 71. old. (magyarul: *A történelemről*, 84. old.); itt „zavart csodálkozását” fejezte ki afölött, hogy a társadalomtörténet állásáról szóló 1971-es tanulmánya egyáltalán nem tartalmazott utalást a nők történetére. Korábbi hiányosságait kész volt elismerni, és tudta, miként tanulhat belőlük.

5 ■ Hobsbawm hozzájárulása a munkásosztály és a munkásság történetéhez elsősorban cikkeiben és tanulmányokban testesült meg, amelyeket újraközölt széles körben olvasott könyveiben: *Labouring Men. Studies in the History of Labour*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.; *Worlds of Labour. Further Studies in the History of Labour*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1984.; *The Forward March of Labour Halted? (1978)* In: uő: *Politics for a Rational Left. Political Writings 1977-1988*. Verso, London, 1989.; *Marx and Labour. The Long Century*. In: uő: *How to Change the World. Reflections on Marx and Marxism*. Little, Brown, New Haven, 2011.

6 ■ Uő: *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th centuries*. Manchester University Press, Manchester, 1959. (magyarul: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Ford. Tandori Dezső. Kossuth, Bp., 1974.); Uő: *Bandits*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1969. Lásd még Uő – George Rudé: *Captain Swing*. Lawrence & Wishart, London, 1968.; *The Example of the English Middle Class*. In: Jürgen Kocka – Allan Mitchell (eds.): *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Berg, Oxford-Providence, 1993. 127–150. old.; Uő: *From West Europe to World Science. Seventeenth – Twentieth Century*. In: Peter H. Reill – Balázs A. Szelényi (eds.): *Peripheries, and Globalization. Essays in Honour of Ivan T. Berend*. CEU Press, Bp., 2011. 255–270. old.

7 ■ Uő: *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*. Allen Lane, New York, 2002.,

materialista módon. A csoport 1952-ben megalapította a *Past and Present. A Journal of Historical Studies* című folyóiratát, amely interdiszciplináris programot követett, bár középpontjában a történelem állt. Hobsbawm egyike volt az első szerkesztőknek.

E marxista történelemszociológusok látták a francia *Annales* történelemszeiben. Harcba állónak tekintették magukat. E harcban „egyfelől a hagyományos felfogás, mely szerint »a történelem annyi, mint múltbéli politika«, akár a nemzetállamokról, akár az államok közötti kapcsolataikról legyen szó”, másfelől „az újabb felfogás” csapott össze egymással, „amely a társadalmak és kultúrák változásának és struktúráinak történetét vizsgálta” (a marxisták ezt részesítették előnyben), más szóval „e harcban a történelem mint narratíva csapott össze a történelem mint analízis és szintézis felfogásával” (a marxisták ez utóbbit pártolták), vagy, másként fogalmazva, „egymásnak feszültek azok a nézetek, amelyek szerint lehetetlen általánosítani a múltban zajlott emberi dolgokat, és azok, amelyek szerint [mint e marxista történészek szerint] ez a leglényesebb szempont a történelemben”.⁷

Azt remélték, történeti tárgyú előadásaikkal és írásaikkal elérik a nagyközönséget, és hozzá tudnak járulni művelődéséhez. Hobsbawm és kollégái ezen intellektuális és politikai miliőben kezdtek el érdeklődni „a XVII. század válsága” és az 1640-es angol forradalom, a kapitalizmus és a társadalmi osztályok története, valamint a brit történelem „progresszív” és „radikális” értelmezései iránt. A múltat, ahogyan ők látták, explicit módon kapcsolatba hozták azzal a korrallal, amelyben éltek.⁸

Hobsbawm ebben a kontextusban alakította ki felfogását a társadalomtörténetről mint a társadalom történetéről. Ebben a keretben írta meg magisztrális négykötetes szintézisét „a modern világ megteremtéséről”.⁹ Az első három kötet a „hosszú XIX. századdal” foglalkozik, amely a Franciaországban és Angliában a XVIII. század végén lezajlott „kettős forradalommal” kezdődik, és az első világháborúval fejeződik be. A fő tengely, „amely köré a század történetét igyekeztem szervezni – írta Hobsbawm –, a kapitaliz-

mus győzelme és átalakulása [...] a burzsoá társadalom liberális változatának történetileg specifikus formáiban”.¹⁰

Mindegyik kötet szerkezete klaszszikus marxista mintát követ. Mindegyikük a korszak gazdasági alapjairól szóló fejezettel kezdődik; ezt a politikai fejlemények elbeszélése követi, majd a társadalmi viszonyok elemzése következik, különös tekintettel az osztályokra; végül a kulturális és szellemi világ áttekintése, beleértve a tudományokat és a művészeteket is. A negyedik kötet a „rövid XX. századot” tárgyalja, 1914 katasztrófájával kezdve, és 1989–1991-gyel, a kommunista tábor bukásával, a Szovjetunió felbomlásával végezve. E kötet kevesebbet szól a társadalmi osztályokról, és borús kitekintéssel zárul. Miközben az első három kötet bőségesen szól a hosszú XIX. század sötét oldalairól is, alapvetően átjárja őket egy csöppnyi, a történelmi haladás hosszú távú kilátásaival kapcsolatos remény.

A négy kötet komoly kérdéseket vet fel. Tekintetbe véve a francia forradalom és az angliai ipari forradalom közötti mély különbségeket és feszültségeket, vajon valóban beszélhetünk-e „kettős forradalomról” a XVIII. század végén? Ha a régi rend számos tekintetben még hosszú ideig fennmaradt (Arno J. Mayer), védhető-e a XIX. század második felének burzsoá hegemoniájáról szóló tézis? Igazolható-e az 1950 és 1973 közötti „aranykor” szembeállítása a hanyatlás (a „földindulás”) 1973 és az 1990-es évek eleje közötti korszakával? Ugyanez vonatkozik arra a sokat vitatott módra is, ahogy Hobsbawm a sztálini diktatúrával és a Szovjetunió – inkább veszteségként értékelt – összeomlásával foglalkozott. Hobsbawm számos vonatkozásban globális léptékben tárgyalja a történelmet (különösen abban, hogy nagyon is komolyan veszi a kolonializmust, az imperializmust és következményeiket), végül azonban ez az átfogó megközelítés mégiscsak alapvetően Európa-centrikusra sikerült. Az Egyesült Államok is, Kelet-Ázsia is a szélre szorul.

Ez a tetralógia mégis csodálatra méltó teljesítmény. „Mint módszeres elbeszélés arról, miként is jött létre a jelenlegi világ, páratlan” (Perry

Anderson); „a legjobb kiindulópont, amelyet ismerek, mindenki számára, aki hozzá kíván fogni a modern történelem tanulmányozásához” (Niall Ferguson). Gyönyörűen van megírva; a világ számos részén széles olvasóközönséget ért el, és számtalan történelemkurzuson kötelező olvasmány. Bővelkedik információkban, intellektuális meglepetésekben és szellemes megfogalmazásokban. Alapjuk az élet számos szférájának sok országra és a legkülönbözőbb kultúrákra kiterjedő, csodálatra méltóan gazdag ismerete. A négy kötet kiválóan strukturált, az analitikus kérdésekkel árnyalt érvelések követik. Középpontban a társadalomtörténeti dimenzió áll, ez a szervezőelve e nagy, szintetikus teljesítménynek. Hobsbawm egyszer megjegyezte: „az igazán nagy kérdések általában elriasztják a céhbéli történészeket, akiket kétszeresen lebélyőz az alaputatás és a specializált tudás, azaz

magyarul: *Mozgalmas évek. Egy huszadik századi életút.* Ford. Baráth Katalin. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2008. 318–319. old.

8 ■ Eric J. Hobsbawm: *The General Crisis of the European Economy in the 17th Century.* *Past and Present*, 5 (1954), 33–53. old.; Uő: *The Crisis of the 17th Century.* *Past and Present*, 6 (1954) 44–65. old. A kontextusról Gregory Elliott: *Hobsbawm. History and Politics.* Pluto Press, London, 2010. 28–33. old.

9 ■ Eric J. Hobsbawm: *The Age of Revolution. Europe 1789–1848.* Abacus, London, 1962. (magyarul: *A forradalmak kora. 1789–1848.* Ford. Litván György. Kossuth, Bp., 1964.); *The Age of Capital. 1848–1875.* Weidenfeld & Nicolson, London, 1975. (magyarul: *A tőke kora. 1848–1875.* Ford. Zinner Judit. Kossuth, Bp., 1978.); *The Age of Empire. 1875–1914.* Weidenfeld & Nicolson, London, 1987. (magyarul: *A birodalmak kora [1875–1914].* Ford. Baráth Katalin. Pannonica, Bp., 2004.); *The Age of Extremes. The short twentieth century, 1914–1991.* Michael Joseph, London, 1994. (magyarul: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, 1914–1991.* Ford. Baráth Katalin. Pannonica, Bp., 1998.).

10 ■ Uő: *A birodalmak kora*, 14. old.

11 ■ A négy kötet kiváló bemutatása Perry Anderson: *The Vanquished Left.* Eric Hobsbawm (2002). In: uő: *Spectrum. From Right to Left in the World of Ideas.* Verso, London, 2005. 293–320., 293. old.; Niall Ferguson: http://en.wikipedia.org/wiki/Eric_Hobsbawm, 4. old. Hobsbawm a szakma „általánosított tudatlanságáról”: *The New Statesman*, 1975. február 7., lásd Elliott: *i. m.* 87. old.

12 ■ Hobsbawm gyakran megindokolta e sokat vitatott döntését, például már idézett önéletrajzában (*Mozgalmas évek*); lásd még Elliott: *i. m.* 34–40. old.

az általánosított tudatlanság”. Ő maga bátorságának, elemzőképességének és eleganciájának köszönhetően sikeresen tárgyalta a nagy kérdéseket, túlélve a szakma főáramán.¹¹

Eric Hobsbawm gyerekkorát Bécsben töltötte, amely akkoriban Európa egyik legantiszemitább városa volt. Tizennégy éves korára elvesztette szüleit, s 1931 és 1933 között nagynénjével és nagybátyjával élt Berlinben. Itt nemcsak két intenzív évet töltött el egy jó gimnáziumban, hanem a weimari köztársaság mély válságát és összeomlását is átélte. Szemtanúja volt a náci hatalomátvételének. Mélysegen megrendült, belevágott a politikába, és csatlakozott egy kommunista diákcsoporthoz. Huszonöt éves korában, Cambridge-ben aktív tagja lett a brit kommunista pártnak. Számos barátjától és kollégájától eltérően 1956-ban sem lépett ki a pártból, noha az támogatta Budapest szovjet megszállását, s addigra már a sztálinizmus nagyobb bűnei is nyilvánosságra kerültek.¹²

Az évtizedek alatt Hobsbawm politikai pozíciója bizonyosan változott. Az 1970-es években közel került az Olasz Kommunista Párthoz (PCI) és eurokommunista programjához. Az 1980-as években nyilvánosan támogatta a brit Munkáspárt vezetését a párt szélsőbaloldali szárnyáról érkező kihívásokkal szemben. Sok tekintetben közel került ahhoz, hogy szociáldemokrata pozíciót foglaljon el, ám szilárdan a baloldalon maradt. Továbbra is alapjaiban bírálta a kapitalizmust és a burzsoá társadalmat, véleményét rendre nyilvánossá téve a médiában. Megnyilatkozásait széles körben figyelem övezte, hangja valóban hallatszott, s nem is csupán Nagy-Britanniában. Megmaradt aktív *homo politicus*nak, és nyilvános vitákba bonyolódott egészen a haláláig. Megtartotta kommunista hitének alapvető elemeit, és megőrizte hűségét az orosz októberi forradalom egyes indítékaihoz még azt követően is, hogy tudomására jutott mindaz az elnyomás és terror, amelyet a bolsevik rendszer, különösen Sztálin alatt gyakorolt.

„Én a kommunizmushoz nem Angliában, brit fiatakként jutottam el, hanem mint közép-európai az összeomló weimari köztársaságban. És akkor

csatlakoztam, amikor kommunistának lenni nemcsak a faszizmus elleni küzdelmet jelentette, hanem a világorradalmat is. Én a kommunisták első nemzedékének utolsó hullámához tartozom, akik számára az októberi forradalom volt a politikai világegyetem centrális vonatkoztatási pontja.¹³ E mélyen átéltem és soha fel nem adott meggyőződés volt a háttérben annak, hogy a Szovjetunió 1991-es összeomlását főként történelmi veszteségként fogta fel, nem pedig előrelépésként a több demokráciához és a sokak szabadságához vezető úton.

Tudományos tevékenysége és politikai elkötelezettsége szorosan összefonódott. Történelmi felismerései hozzásegítették ahhoz, hogy (bizonyos korlátok között) továbbfejlessze, differenciáltabbá tegye és kiigazítsa politikai tájékozódását, marxista szemlélete és elméletei pedig erősen befolyásolták, hogy tudományos munkáiban milyen kérdéseket vet fel és hogyan válaszol rájuk. Mély politikai hite bizonyos pontokon kényszerű korlátozást jelentett, ennek tudható be történelmi elemzéseinek egynémely hiányossága – legtöbbször azonban szellemi energiája, elemző ereje és szintetizáló virtuozitása forrásának bizonyult.

Politikai vonzalmai és szenvedélyei nélkül Hobsbawm nem lett volna az a nagy történész, aki volt. Az átfogó történelmi szintézisek ugyanis valamilyen nézőpontot igényelnek. Valamiféle elképzelés, ha nem vízió arról, mit hoz vagy mit kell hogy hozzon a jövő, előfeltétele a múlt fő tendenciái rekonstrukciójának és jelenre vonatkoztatásuknak egy olyan „nagy elbeszélés” formájában, amely visszhangot vált ki hallgatóságában. Hobsbawm marxista politikai-ideológiai meggyőződése és rendkívüli történelmi szintetizáló képessége ezen a ponton metszette egymást. Élete és munkássága tanúsítja, milyen rendkívüli intellektuális termékenységre voltak képesek a XX. században a marxista világnézetek és elméletek, ha egy nyitott szellemű, élénk kíváncsisággal és széles humán műveltséggel megáldott személy nem dogmatikus és nem ortodox módon alkalmazza őket, éspedig olyan intézményi környezetben, amely megengedi és megköveteli a nyílt vitát, a kritika

szüntelen gyakorlatát és a folyamatos újraalkalmazkodást az új kihívásokhoz és lehetőségekhez.

Hobsbawm nem alkotott történelemelméletet, de nagyon is reflektált történész volt.¹⁴ Állandóan bírálta a konvencionális „pozitívizmust”, amikor hangsúlyozta az elméletek, nézőpontok és kérdésfeltevések elengedhetetlen szerepét a témák kiválasztásában, a történelem rekonstrukciójában és értelmezésében. A későbbiekben azonban bírálta a posztmodern konstruktívizmust is, és „a verifikálható történelmi tény és a fikció közötti különbség központi fontosságát” hangsúlyozta. Meg volt győződve arról – miként szakmánk legtöbb művelője is –, hogy a hivatásos történészek, forrásaik alapján és kritikai módszereikhez ragaszkodva, meg tudják és meg is kell tenniük ezt a különbségtételt: „Felelősséggel tartozunk általában a történelmi tényekért, különösen pedig azért, hogy állandóan bíráljuk a politikai-ideológiai visszaéléseket a történelemmel.”

Ilyesfajta visszaélést a történelemmel sokfelé tapasztalt, az 1990-es években különösen a nacionalista mítoszok és legendák előállítói körében. Egyebek között az ilyen mítoszok és legendák bírálatának és lerombolásának vágya vezette ahhoz, hogy megírja *Nations and Nationalism* (magyarul *A nacionalizmus kétszáz éve*) című könyvét, és Terence Rangerrel együtt

megszerkessze a *The Invention of Tradition* (A kitalált hagyomány) című nagy hatású kötetet. „A történelem ugyanis a nacionalista, az etnikai alapú vagy a fundamentalista ideológiák számára nyersanyag, miként a mák is az a heroinfüggőség számára. A múlt lényegi elem, talán a lényegi elem ezekben az ideológiákban. Ha nincs felhasználásra alkalmas múlt, mindig ki lehet találni.” Hobsbawm a kritikát helyezte annak középpontjába, amit ő hangsúlyosan a történész köz iránti felelősségének tekintett.

Társadalomtörténészként és baloldali aktivistaként azonban ehhez még hozzáfűzte: „A kormányok, a gazdaság, az iskolák, a társadalomban minden nem azért vannak, hogy egy kiváltságos kisebbség javát szolgálják. Mi tudunk gondoskodni önmagunkról. Azért vannak, hogy az átlagemberek javát szolgálják, akik nem különösebben okosak vagy érdekesek (kivéve persze, ha egyikükbe beleszeretünk), nem éppen műveltek, nem sikeresek vagy sikerre termettek – egyszerűen semmi különleges nincs bennük. Azokért az emberekért vannak, akik a történelem során saját szomszédsági környezetük határain túl individuusként csupán a születési, házassági és halálzási anyakönyvek oldalain lépnek be a történelembe. Minden társadalom, amelyben élni érdemes, nekik van szánva, nem a gazdagoknak, az okosoknak, a kivételeseknek, noha minden társadalomnak, amelyben élni érdemes, teret és lehetőséget kell nyújtania az ilyen kisebbségek számára.”

Eric Hobsbawm az igazán kiemelkedő történészek maroknyi kisebbségéhez tartozott. Reményei, félelmei és értelmezései azonban messze túl léptek saját különösségének határain. Munkáit még hosszú ideig olvasni fogják.

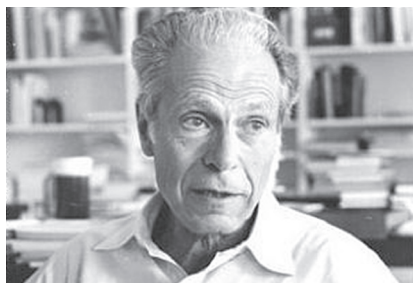
13 ■ Hobsbawm: *Mozgalmas évek*, 246–247. old.

14 ■ A történelem mint hivatás elméletéről és módszertanáról szóló legfontosabb tanulmányainak gyűjteménye: *A történelemről* (az idézetek innen, főleg a budapesti Közép-Európai Egyetemen 1993 őszén tartott tanévnyitó előadásának szövegéből, amely magyarul „A történelmen kívül és belül” címmel jelent meg: *Uo.* 13–21. old. – A ford.). Lásd még uő: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. (magyarul: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Ford. Baráth Katalin. Maecenas, Bp., 1997.); Uő – Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. – Hobsbawm e kötetben (263–307. old.) közölt „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914” című tanulmánya „Tömeges hagyományteremtés: Európa 1870–1914” címmel magyarul is megjelent: In *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk.: Hofer Tamás, Niedermüller Péter. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp. 1987. 127–197. old. (A ford.)

A KÉTELKEDÉS TEHETSÉGE – ALBERT O. HIRSCHMAN ÉS A KUDARC HATALMA

The New Yorker, 2013. június 24.
Jeremy Adelman: Worldly Philosopher
The Odyssey of Albert O. Hirschman.
Princeton University Press, Princeton,
2013. 740 old.

*Hirschman volt az a tervező,
aki értékelte, hogy soha semmi sem
zajlik terv szerint.*

A XIX. század közepén kezdődtek el a munkálatok a Bostont a Hudson folyóval összekötő vasútvonal egyik döntően fontos szakaszán, hogy összeköttetést teremtsenek a Massachusetts állambeli Greenfield és a New York állambeli Troy között. Az új szakasz kiépítése hatalmas akadályba ütközött, ugyanis egy közel nyolc kilométer hosszú alagutat kellett vágni a Deerfield-völgy és a Hudson egyik mellékfolyója között emelkedő Hoosac-hegyen keresztül.

James Hayward, akkoriban New England egyik vezető vasúti mérnöke a Hoosac áttörésének költségét legfeljebb kétmillió dollárra becsülte, ami még elfogadhatónak számított. Az Amherst College rektora, egy magasan képzett geológus azt állította, hogy a Hoosacot puha kőzet alkotja, s ha egyszer a mérnököknek sikerült megbontaniuk a felszínt, az alagút megépítése már nem lesz nehéz. Az építkezést ösztönző Alvah Crocker

kijelentette: „Tudomásunk szerint a Hoosac az egyetlen akadály Boston és a Csendes-óceán között.”

Mindenki tévedett: a Hoosac keresztülfúrása valóságos rémálom volt, az építkezés költsége végül a becsült összegnek több mint tízszeresére rúgott. Az építetők sohasem finanszírozták volna a Troy–Greenfield vasútvonalat, ha előre tudják, mekkora nehézségekbe fognak ütközni. Ha viszont nem finanszírozták volna, akkor a Massachusetts északnyugati részén megtelepült gyárak nem tudják árujukat oly könnyen a terjeszkedő Nyugatra szállítani, a szállítási költségek makacsul magasak maradnak, és Massachusetts állam mérhetetlenül szegényebb lenne. Most tehát a tudatlanság gátja, vagy egyenesen előfeltétele a haladásnak?

A tavaly decemberben elhunyt közgazdász, Albert O. Hirschman rajongott az efféle paradoxonokért. „Tervező” volt, vagyis olyan közgazdász, aki hatalmas infrastrukturális beruházásokat és merész terveket gondol ki. Figyelmét mégis az vonta magára, hányféle oknak tudható be, hogy a tervek sohasem úgy valósulnak meg, mint kigondolódik remélik – vagyis a szándékolatlan következmények és a várakozásokkal épp ellentétes kimenetek foglalkoztatták, továbbá az a meghökkenítő tény, hogy a két pont közötti legrövidebb egyenes gyakran zsákutcát zár be.

Hirschman számos emlékezetes tanulmányának egyike, *A rejtőzködő kéz*, a Troy–Greenfield „ostobaság” történetéből indult ki, majd a paradoxonok egy még kidolgozottabb sorozatával állt elő. Hirschman elemezte az akkoriban Kelet-Pakisztánhoz tartozó Karnaphuli Papírmalom esetét. A malom a Chittagong Hill Tracts hatalmas bambuszerdeinek kiaknázására épült, ám nem sokkal az üzembe helyezése után a bambuszerdő kivirágzott és elszáradt, ami különben ismert, körülbelül fél évszázadonként ismétlődő jelenség. Kiszáradt bambusból nem lehet cellulózzmasszát készíteni – szét is esett, amikor megpróbálták leúsztatni a folyón. A tudatlanságnak és a rossz tervezésnek köszönhetően a sok millió dollárból felépült ipartelep nem jutott hozzá a működéséhez szükséges nyersanyaghoz.

Hirschmant lenyűgözte a malom irányítóinak a válságra adott válasza. Gyorsan megtalálták a módját, hogy egész Kelet-Pakisztán falvaiból bambuszt hozassanak, új ellátási láncot hozva létre az ország számtalan vízi útjára támaszkodva. Belevágtak egy kutatásba, gyorsabban növő bambuszfajtákat keresve, amelyekkel újratelepeíthetik az elhalt erdőket, s be is ültettek velük egy kísérleti parcellát. Találtak a célnak ugyanolyan jól megfelelő másféle faanyagot. Mindennek az lett az eredménye, hogy az üzemnek immár sokkal változatosabb lett a nyersanyagbázisa annál, mint amit valaha is remélni mertek. Ha Karnaphuliban a rossz tervezés nem sodorja válságba az üzemet, a malom irányítóit semmi sem kényszerítette volna kreatív viselkedésre. S az üzem fele olyan értékes sem lett volna, mint amilyenné ezzel vált.

„Lehet, hogy általános cselekvési elvvel van itt dolgunk – írta Hirschman. – A kreativitás mindig meglepetésként ér bennünket; nem is számolunk vele, és elhinni sem merjük, míg be nem következett. Más szóval tudatosan nem vágunk bele olyan feladatokba, amelyek sikere a kreativitás megvalósulásán múlik. Vagyis csak úgy tudjuk minden kreatív erőforrásunkat mozgósítani, ha félreismerjük a feladat természetét, s azt hisszük, egyszerű, rutinjellegű feladattal van dolgunk, amely nem igényel valódi kreativitást.”

Hirschman elemzése innen rugaszkodott el: az emberek nem a kihívásokat keresik, csak „azért hajlamosak belevetni magukat új feladatokba, mert tévesen azt feltételezik, *nincs* itt semmi kihívás, mert a feladat könnyebbnek és kezelhetőbbnek látszik, mint amilyennek azután bizonyul”. Ez volt – Adam Smith „láthatatlan kéz” gondolatát folytatva – a „rejtőzködő kéz elve”. A vállalkozó kockáztat, mégsem hiszi, hogy kockázatokat vállalna, mert tevékenységét az a hasznos illúzió kíséri, hogy nem is kockázatos, amibe belevágtak. Amikor aztán, féluton a csúcs felé, rájön az igazságra, már túl késő visszafordulni, s kénytelen végigcsinálni, amit elkezdett.

„Ezzel egy olyan közgazdaságtani érvhez értünk, amely meghökkenítő párhuzamot mutat a kereszténység gyakran hallott állításával, hogy többet

ér a bűnbánó vétkes, mint a helyes útról soha le nem térő igaz ember – írta Hirschman már idézett 1967-es tanulmányában. A siker a kudarcból nő ki. – S lényegében ugyanezt a gondolatot találjuk, noha – mint sejtethető – egészen más szellemben megfogalmazva, abban a nietschei maximában, hogy »mindaz, ami nem pusztít el, erősebbé tesz« [Bálványok alkonya]. Ez a mondat bámulatosan összegzi az elmúlt évtizedek számos gazdasági fejlesztési kísérletének történetét.”

Mint szinte valamennyi írásában, Hirschman érvelése itt sem folyamos matematikai képletekhez vagy összetett modellekhez. Közgazdaságtani volt ugyan a téma, de irodalmi a szellemiség. Hivatkozott Brecht-re, Kafkára, Freudra, Flaubert-re, La Rochefoucauld-ra, Montesquieu-re, Montaigne-re és Machiavellire, hogy Homéroszt már ne is említsük – Hirschman fejből idézett hosszú szakaszokat az *Odüsszeiából*. Nemcsak eredeti következtetései miatt élvezet olvasni, hanem azokért a csodálatosan egyedi utakért is, amelyeken következtetéseihez eljutott. Nézzük például ugyanebből a tanulmányból – s egy percig sem feledve, hogy egy *közgazdász* munkáját olvassuk – a következő részletet:

„Miközben készségesen, sőt lelkesen és megkönnyebbülve helyeslünk, ha a történész azt mondja, hogy a történelem némely szegyenletesebb eseményébe, például egy háborúba, belekeveredtünk, ugyanennyire vonakodunk elismerni, amit még elképzelni is hátborzogató, hogy fennköltebb teljesítményeink, például a gazdasági, a társadalmi vagy a politikai haladás sem a gondos tervezésnek köszönhető, hanem a botladozásunknak. [...] Még a nyelv is ezt az aszimmetriát ösztönzi: tévedésbe esünk, azt viszont aligha mondjuk, hogy igazságba estünk.”

Jeremy Adelman princetoni történész a tárgyhhoz méltó Hirschman-életrajza a XX. század egyik legrendkívülibb értelmiségi figurájáról festett felejthetetlen portrét. Nagyszerűen, gyönyörűen kelti életre Hirschmant.

Hirschman 1915-ben született Berlinben, zsidó származású, jómódú család gyermekeként. Apja sebéss volt, s a család a Tiergartenhez

közeli diplomatanegyedben lakott. Hirschman karcsú volt és jóképű, olyanformán, mint Albert Camus. Elegánsan öltözködött, ügyesen táncolt, fél tucat nyelvet beszélt, és különösen vonzódott a palindrómákhoz. Szórakozott volt és csapongó. Mint Adelman írja, később előadóként is „el-elkalandozott a figyelme. Motyogott. Néha megállt egy mondat közepén, jobb kezével megtámasztotta az állát, felnézett a mennyezetre, és szemé egy foltra szegeződött.” Vagy fölhívta a feleségét, hogy vigye el valahová az autót, mert – mint egyszer megjegyezte: „Nem tudom, hogyan parkoljam be két másik autó közé a járdán.” „Ha szóltál hozzá – emlékezett egyik barátja –, néha öt-tíz másodpercbe is beletelt, míg egyáltalán jelét adta, hogy meghallotta, amit mondtál.” Ugyanakkor elragadó tudott lenni, ha akart.

Életében a legnagyobb hatást sógora, Eugenio Colorni, az az olasz értelmiségi tette rá, akit testvéreként szeretett. Vigasztalhatatlan volt, amikor Colornit fasiszta gazemberek megölték a második világháború idején Rómában. Adelman szerint „Colorni meg volt győződve róla, hogy a kételkedés kreatív, mert lehetővé teszi, hogy másképp is lássuk a világot; az alternatívák megpillantása vezethet ki a kezelhetetlenül rossz körökből és az öngerjesztő csüggedésből. A kétely valójában motiválhat: a megszabadulás az ideológiai korlátoktól politikai stratégiáknak nyit utat, a tudható dolgok határainak tudomásulvétele pedig felszabadítja a cselekvőket azon vélelem alól, hogy mielőtt cselekednének, mindent előre kell tudniuk, hogy a meggyőződés volna a cselekvés előfeltétele.”

Hirschman és Colorni azt mondogatta egymásnak, remélhetően be tudják bizonyítani, hogy Hamlet tévedett. A kételyeknek nemhogy megbénítaniuk, felszabadítaniuk kellett volna Hamletet. Csakhogy ő túlságosan komolyan vette önmagát, azt hitte, tökéletesnek kell lennie. Colorni és Hirschman nem hitt ebben. A bátorság – írta Colorni – megköveteli, hogy az ember „mindig kész legyen óvakodni önmagától”.

A kétely még nem feltétlenül jelent távolságtartást. 1936 nyarán

Hirschman önkéntesnek jelentkezett Spanyolországba, hogy a köztársaságpártiak oldalán Franco tábornok németek támogatta fasisztái ellen harcoljon. Huszonegy éves volt, s épp visszatért Párizsba a London School of Economics-on folytatott tanulmányai végeztével. A német és olasz önkéntesek első hullámával szállt fel a Barcelonába tartó vonatra. „Amint meghallottam, hogy legalább a lehetősége megvan annak, hogy az ember tegyen valamit – mondta Hirschman –, rögtön nekivágtam.”

Ritkán beszélt arról, ami Spanyolországban történt. Adelman beszámolója szerint Hirschman évtizedekkel később a feleségével, Sarah-val megnézett egy filmet a spanyol polgárháborúról. A mozi után Sarah megkérdezte a férjét, ilyen volt-e a háború. Albert válaszában ügyesen kitért a kérdés elől: „Igen, egész jó volt ez a film.” Sarah érezte, hogy erről és még néhány hasonló témáról a férje nem szívesen beszél, de az Albert nyakán és lábán látható sebhelyek miatt nem feledkezhetett meg róluk.

Adelman kiábrándulásként értelmezi Hirschman hallgatását: „A végelethetetlen vita Berlinben és Párizsban a baloldali taktikáról nem pusztán bohózat volt, hanem epikai léptékű tragédia.” Hirschman végignézte a kommunisták benyomulását, ami szemében beszenyezte az ügy szellemiségét. A szíve szakadt miatta. Am előbb-utóbb felismerte: a kétely mozgatta cselekvés *lehetővé teszi*, hogy túllépjünk a kudarcokon. A spanyol polgárháború tragédia volt, de számára egyben kísérlet is, és a kísérletek félresikerülhetnek.

Hirschman azt mondogatta, hogy „hajlamos önmaga felforgatására”. Még egyik könyvének címébe is belefoglalta (*A Propensity to Self-Subversion*. Harvard University Press, 1998.). Szokásszerűen megszorítókkal élt, mindenre rákérdezett, és nem foglalt egyértelműen állást. A *petite idée* érdekelt, az igyekezet, hogy „kis lépésekben jusson el a valóság megértéséhez, nem titkolva, hogy ez szubjektív szemszögből is történhet”. Amikor egyszer a Világbank egyik igazgatója megküldte neki a „Hirschman-doktrínára” hivatkozó tanulmányát, Hirschmantól ezt a vá-

laszt kapta: „Sajnos (illetve szerintem inkább szerencsére) nincs a gazdasági fejlesztésnek hirschmani iskolája, így azután nem is tudok rámutatni tanítványaim népes csapatára, amelyből kiválasztható volna valaki, aki ezen szemlélethez igazodva tudna együtt dolgozni Önnel.”

Élete állandó vándorlásban telt. Miután Londonban és Olaszországban befejezte egyetemi tanulmányait, Spanyolországban harcolt és Franciaországban töltötte a háború első éveit, majd az Egyesült Államokba költözött – s ezzel már maga sem tudta számon tartani vándorlása állomásait. „Ez most már a negyedik – vagy az ötödik? – emigráció, írta anyjának. Berkeley ösztöndíjat ajánlott fel neki, amelyet elfogadott – és itt találkozott későbbi feleségével, az ugyancsak emigráns Sarah Chapiróval –, majd az amerikai hírszerzésnél (*Office of Strategic Services*) szolgált Észak-Afrikában és Európában, a háború végeztével pedig egy rövid ideig a Szövetségi Bank igazgatótanácsában, ami olyannyira elkedvetlenítette, hogy inkább hazament feleségéhez és két lányához Chevy Chase-be, behúzta dolgozószobája ajtaját, és Kafka olvasásába temetkezett. A Marshall-terven dolgozott Washingtonban, ahol – Adelman szavaival – „ő szolgáltatta a gondolkodáshoz a gondolatokat”, s csak azért nem helyezték át Párizsba, mert a nemzetbiztonsági vizsgálaton megbukott. Ekkor harmincas évei közepén járt. Egy hirtelen ötlettől vezérelve, összecsomagolt, és családotul a kolumbiai Bogotába költözött, ahol egy világbanki programon dolgozott. Keresztül-kasul utazott az országban „kezében tollal és papírral, tanulmányozta az öntözési építkezéseket, tárgyalt a mezőgazdasági hitelekéről a helyi bankárokkal, számolgatta az útépités költségeit”.

Sarah levélben próbálta megmagyarázni szüleinek, miért döntöttek úgy, hogy az egész család átköltözik az akkoriban épp polgárháborús Kolumbiába: „Mindketten tudjuk, hogy gondolni kell a jövőre – tervezni a gyerekeknek stb. Mindketten úgy érezzük azonban, hogy lehetetlen tudni, mi volna a legjobb, és a jelen sokkalta fontosabb, mert a szilárd és jó jelen biztosabb alap a jövőhöz, mint bármilyen

terv, amit most csinálhatnánk.” A legtöbb embernek esze ágában sem lett volna, hogy elhagyja Chevy Chase-beli otthonát és biztos washingtoni állását azért, hogy egy harmadik világbeli országba költözzék, ahol fegyveres bandák járják az utcákat. Bizonyosan tudnák, hogy Kolumbiába menni nagy hiba volna. Hirschmannak viszont elvi meggyőződése volt, hogy lehetetlen előre tudni, hiba lesz-e Kolumbiába költözni, vagy sem. Utólag kiderült, hogy az a négy év, amelyet a család Bogotában töltött, a legboldogabb éveik közé tartozott. A későbbiekben Hirschman újra meg újra visszatért Latin-Amerikába, és az ottani tapasztalatok alkották legnagyobb műveinek nyersanyagát. Kételkedése áldás volt, nem átok.

Első fontos könyve az 1958-ban megjelent *The Strategy of Economic Development* (Yale University Press, New Haven) volt. Kolumbiából visszatérve a Yale-en dolgozott, és ebben a könyvben értelmezte tapasztalatait arról, hogyan próbálja egy ország kivekedni magát a szegénységből. Akkoriban elmerült a pszichológiai és a pszichoanalitikus irodalomban, és erősen foglalkoztatta a negatív érzelmek – a frusztráció, az agresszió s különösen a szorongás – funkcionális haszna. Senki sem akar szorongani. Vajon nem a szorongás mégis a leghatalmasabb motiváló erő, az az érzelem, amely még azt is, aki a leginkább vonakodik, valamiféle megoldás felé hajtja?

Eretnek gondolat volt ez a fejlődés-gazdaságtan területén. Hiszen a Világbankból és a hasonló szervezetekből a harmadik világba leereszkedő szakemberek mindig azon voltak, hogy eltávolítsák a fejlődés útjában álló akadályokat, hogy csökkentsék a gazdaság állapotával kapcsolatos szorongást és bizonytalanságot. Hidakat, utakat, repülőtereket és gátakat akartak építeni, hogy a cégek és a vállalkozók lehetőleg egyáltalán ne ütközzenek a növekedést gátló tényezőkbe. Minél többet gondolkodott azonban az olyan esetekről, mint a Karnaphuli Papírmalom vagy a Troy–Greenfield-ostobaság, Hirschmannak annál inkább meggyőződésévé vált, hogy a szakma pontosan az ellenkezőjét teszi annak, amit kéne: ahelyett hogy elfogadná, megpróbálja eloszlatni a szorongást.

A könyv okfejtését folytató tanulmányában így írt: „A törvényesség és a rend, a polgárháborús viszályok vége látszólag a nyilvánvaló előfeltétele a készségek, a tőke és a befektetői bizalom felhalmozásának, amely a gazdasági haladás alapja. Csakhogy most a történészek azt mondják, hogy Észak-Amerikában a harcias indiánok jelenléte és állandó összecsapásai az angolszász telepésekkel nagyon előnyös helyzetet eredményeztek azáltal, hogy kikényszerítették a módszeres, gondosan megtervezett és fokozatos előrenyomulást a kontinens belsejébe, állandó szoros logisztikai és kulturális kapcsolatban a keleti parton kialakult településekkel. Ezzel szemben Braziliában a hátország nyitva állt, és gyakorlatilag semmiféle ellenállást nem tanúsított, aminek eredményeképp az egykor elképesztően hatalmas terület hihetetlenül rövid idő alatt elfoglaló úttörők elszigetelődtek, s mind gazdaságilag, mind kulturálisan alacsonyabb szintre csúsztak vissza.”

Ha a fejlődés-gazdaságtan művelői akkoriban a növekedés „akadályainak” elhárítására berontanak a területre, és valamilyen erős harmadik féltől várják, hogy végezzen a „harcias indiánokkal”, ezzel Észak-Amerikát Braziliává teszik, hiszen az úttörőket így semmi sem kényszerítette volna a keleti parttal való logisztikai kapcsolatot megőrző, módszeres és jól megtervezett előrenyomulásra.

A fejlődő országoknak nem csak tőkére van szükségük. Gyakorlatra kell szert tenniük a nehéz gazdasági döntések terén is. A gazdasági haladás a sikeresnek bizonyuló szokások terméke – és Hirschman úgy látta, a nehézségeknél nincs jobb tanító. Jobbnak tartotta a telepéseket és a vállalkozókat bátorítani a terepen, hogy megtanuljanak maguk elbánni ama bizonyos „akadályokkal”, semmint azt kockáztatni, hogy a segítség infantilizálja a segélyezettet. Élvezettel mesélte el azt a latin-amerikai élményét, hogy egy vacsorán micso-da nehézségekbe ütközött, amikor megpróbálta kinyomozni egy egyetemi kolléga telefonszámát: „Megkérdeztem, nem lehetséges-e, hogy X száma benne van a telefonkönyvben. Erre vállrándítás és az a megjegyzés volt a válasz, hogy a telefonkönyvben

jóformán csak azok szerepelnek, akik már vagy kivándoroltak, vagy meghaltak. [...] A jelen lévő közgazdász megállapította, hogy X-re nagy szükség lehet, de bizonyára nehezen érhető el, ugyanis az elmúlt napokban többen is érdeklődtek, hogyan kerülhetnének kapcsolatba vele. Végül ejtették a reménytelen esetet, és mindenki jól érezte magát az estén.” Szállodai szobájába visszatérve, Hirschman elővette a telefonkönyvet, megtalálta benne a kolléga számát, és rögtön beszélni is tudott vele.

A könyv megjelenése után pár évvel Hirschman felkérést kapott a Világbanktól, hogy vizsgálgjon felül egy-némely világbanki projektet. Útitervét maga alakította ki, amely jellemző módon az egész Földet átfogta: egy erőmű El Salvadorban, utak Ecuadorban, egy öntözési beruházás Peruban, legelőfeljavítás Uruguayban, távközlés Etiópiában, áramátvitel Ugandában, egy öntözési beruházás Szudánban, a vasút modernizációja Nigériában, a Domodar Valley Corporation Indiában, a Karnaphuli Papírmalom, öntözési beruházás Thaiföldön, illetve Dél-Olaszországban.

Adelman meglepve olvasta, milyen optimista hangvételűek Hirschmannak az utazás során készített jegyzetei. Mint közgazdászt az érdekelte, hány úton-módon válhatnak sikeresekké a támogatott beruházások a nehézségek dacára – és a nehézségek miatt.

„Ahelyett, hogy azt kérdeznénk, mi-féle hasznot hozott ez a beruházás, szinte fontosabb volna azt megkérdezni, hány konfliktust robbantott ki. Hány válságot váltott ki, és hányat élt túl? Ezeknek a konfliktusoknak és válságoknak is szerepelniük kéne mind a költségek, mind a haszon mérlegében, illetve néha hol az egyikben, hol a másikban – a végeredménytől függően (amit persze sokáig nem lehet pontosan tudni, már ha egyáltalán).”

Csak Hirschman volt képes arra, hogy miután körbejárta a Földet, beérje azzal a következtetéssel, hogy – még sokáig, vagy talán soha – nem tudja levonni a következtetéseket. Tervező volt, aki nem igazán hitt a tervezésben. Arra akarta emlékeztetni a többi közgazdászt, hogy sok matematikus helyzet, amelynek a rendbetételén fáradoznak, valójában kevesebb

gondot okozna, ha nem tennék rendbe, illetve eleve nem is igazán matematikus.

Élete vége felé Hirschman műtéten esett át Németországban. Amikor felébredt az altatásból, megkérdezte a sebésztől: „Miért görbe a banán?” A doktor a vállát vonogatta, Hirschman pedig, aki még ekkor sem állta meg, hogy ne izzön tréfát gazdasági tervező kollégáiból, elárulta a választ: „Mert senki sem ment el a dzsungelbe, hogy rendbe tegye, hogy kiegyenesítse.”

Amikor Hirschman a második világháború idején a francia oldalon harcolt, rábeszélte parancsnokát, hogy adjon neki hamis francia papírokat Albert Hermant névre. A német megszálláskor azután számtalan menekülttel együtt Marseilles-ben kötött ki. Ott tudta meg, hogy hamarosan érkezik egy Varian Fry nevű amerikai az Emergency Rescue Committee, azon amerikai csoport megbízásából, amely igyekezett minél több zsidót kimene-kíteni Franciaországból. Hirschman a vasútállomáson várta Fryt, és elkísérte a Splendide Szállodába. Rögtön jól megértették egymást.

Fry amerikai vízumokat tudott szerezní. Ám szüksége volt Hirschman segítségére a Spanyolországba vezető menekülő utak megtervezésében, a hamis útlevelek és személyazonossági iratok beszerzésében és a műveletet finanszírozó pénz átcsempészésében a határon. Hirschman pótolhatatlan volt. Úgy beszélt olaszul, mint egy olasz, németül, mint egy német, és franciául, mint egy francia, és anynyi hamis igazolványa volt – köztük a Klubnélküliek Klubjának tagsági igazolványa, hogy Fry tréfásan olyan bűnözőhöz hasonlított, akinek túl sok az alibije. Ellenállhatatlan vonzereje miatt Fry a Beamish álnevet adta neki. 1940-től az Emergency Rescue Committee emberek ezreit mentette ki a fasizmus karmai közül, köztük volt Hannah Arendt, André Breton, Marc Chagall, Marcel Duchamp, Max Ernst és Alma Mahler is.

Hirschman ugyanúgy nem akart beszélni a Marseilles-ben töltött időkről, mint arról, milyen harcokban vett részt a spanyol polgárháborúban. Amikor a negyvenes évek elején ösztöndíjasként Berkeley-be került, a Nemzetközi Házban kapott szobát, ahol a többi

felsőbb éves diák arról faggatta, mi történt vele Európában. „A jövevény csak ült, az ujjai közé csavargatott zsebkendőjével, s csak azt várta, maradjanak már abba a kérdések” – így Adelman. Amint lehetett, kiköltözött a Nemzetközi Házból. Később azt mondta erről: „Nem bírtam elviselni, hogy valamiféle világ csodájának vagy ahhoz hasonlónak tekintsenek. En csak önmagam akartam lenni.”

Saját indítékai elmagyarázásához leghíresebb munkájában – *Kivonulás, tiltakozás, hűség* (Osiris, Bp., 1995. Eredeti megjelenés: *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Harvard University Press, Cambridge, 1970.) – került a legközelebb, de még ott is csak közvetve utalt rájuk. Az a kétféle stratégia érdekelte, amelyhez az ember a rosszul teljesítő szervezetekkel és intézményekkel szemben folyamodhat. A „kivonulás” az, amikor a lábával szavaz, vagyis üzleti tevékenysége áthelyezésével fejezi ki nemtetszését. A „tiltakozás” az, ha egy tapodtat sem mozdul, és a belülről való megreformálásért küzdve szóvá teszi a bajt. Nem is kérdés, melyik lehetőséghez húzott a szíve.

E könyve elején Hirschman idézte Milton Friedman konzervatív közgazdász javaslatát, hogy a jelenlegi közoktatási rendszert iskolai utalványokkal kéne felváltani: „A szülők így közvetlenül, a jelenleg lehetségesnél sokkal erőteljesebben kifejezésre juttathatnák véleményüket az iskolákról, kivennék gyerekeiket az egyik iskolából és beíratnák egy másikba – írta Friedman. – Ma ehhez a lépéshez csak akkor folyamodhatnak, ha lakhelyet változtatnak. *Egyébként pedig csak körülményes politikai csatornákon keresztül adhatnak hangot véleményüknek.*” (Friedman: *The Role of Government in Education* [1955], idézi Hirschman in: *Kivonulás, tiltakozás, hűség*, 24. old.) Ez a megnyilatkozás Hirschman szemében szinte iskolapédája annak, hogy egy közgazdász a kivonulás, nem pedig a tiltakozás híve:

„Először is Friedman a visszahúzódot, avagy a kivonulást tekinti az adott szervezetről alkotott kedvezőtlen vélemény kifejezése »közvetlen« módjának. Egy közgazdaságtanban kevésbé képzett egyén ártatlanul

megjegyezne talán, hogy a nézetek kifejezésének közvetlen módja az, ha kifejezik őket! Másodszor pedig azt a döntést, hogy az ember hangot ad nézeteinek, és igyekszik érvényre juttatni őket, Friedman megvetően a »körülmenyes politikai csatornákra« utalva söpri félre. Ám mi más volna a politikai – sőt a demokratikus – folyamat, ha nem pontosan ezeknek a csatornáknak a kiépítése, használata és – remélhetően – lassú jobbítása?» (uo.)

Hirschman bemutatta, miért nem képes a „kivonulás” arra, hogy hasznos üzenetet küldjön a gyengén teljesítőknek. Nem ismerünk-e olyan eseteket, amikor a monopolhelyzetűek megkönnyebbülten vették tudomásul kritikusaik távozását? „Azoknak, akik egy lusta monopóliumban birtokolják a hatalmat, egyenesen érdekük lehet, hogy *megteremtsék* a kivonulás bizonyos korlátozott lehetőségeit azok számára, akiknek a tiltakozása kényelmetlenné válhat”, írta. A legrosszabb, ami valaha is megesett az alkalmatlan közoktatási iskolai körzetekkel, a

magániskolák szaporodása volt, mivel elszípkázták tőlük azokat a szülőket, akik máskülönben határozottabban követelték volna a reformokat.

Hirschman elegáns mondatai mögött kivehető egy elmélyültebb érvelés: a kivonulás *passzív*, lévén néma tiltakozás, ami szerinte túl könnyű megoldás. Annak „bizonyítása, hogy Hamlet tévedett”, a kételkedés dacára való cselekvés fontosságáról szól – és még a félelem dacára való cselekvésről is. A tiltakozás bátor. Hirschman elment Spanyolországba, hogy küzdjön a faszizmus ellen. Kudarcot vallott. Amikor a nácik vadászni kezdtek a zsidókra, újrakezdte a küzdelmet. „A művelet kiterjesztése egyre inkább azt jelentette, hogy Beamish kinyújtotta a művelet csápjait, és Marseilles utcáin, kocsmáiban és bordélyaiban végezte munkáját – írja Adelman. – Ha a műveletnél volt minden szerelő, Beamish volt az. Neki való szerep volt, élvezte.”

Beamish ellenőrizte a menekülteket, kiszűrve a potenciális besúgókat. Először a cseh, aztán a lengyel, végül

pedig a litván konzult vette rá, hogy adjon ki hamis útleveleket. Alkut kötött a marseilles-i gengszterekkel és egy gyanús orosz emigránssal a pénz Franciaországba csempészésére. Bordélyokban tartott titkos megbeszéléseket. Többször majdnem elkapták, de mindenkit elbűvölve kimagyarázta magát a nehéz helyzetekből.

Amikor a hatóságok végül a nyomára bukkantak, már hamis litván papírokkal gyalogosan menekült a Pireneusokon át Spanyolországba. Az Amerikába tartó hajón pedig már pingpongozott, sakkozott és egy fiatal cseh hölgynek udvarolt. Adelman munkájából kiderül, hogy nehéz volt nem beleszeretni Albert Hirschmanba. Egyik marseilles-i kollégája évekkel később úgy emlékezett rá, hogy „jó-képű, érzelmes szemű fickó volt [...] mindent megfigyelt, kissé félrebillentett fejjel. Azt gondoltam róla, azon német értelmiségiek egyike, akik mindig mindent ki akarnak találni.”

MALCOM GLADWELL

Wessely Anna fordítása